

למעשה ר' יוסף דילה ריינה

המוטיב של הבאת הגאולה בעזרת הזכרת שמות קדושים ופעולה מאגית ידוע בספרות הקבלה. כבר בדור גירוש ספרד הזהיר ר' יהודה אלבוטיני בספר "סולם העליה" (כתב-יד ירושלים, סוף פרק ט') מפני פעולה מסוג זה: "אפילו לעורר ביאת המשיח שהוא גם כן ענין גדול ועצום והכרחי לכל העולמות כולם" על-ידי פעולה בשמות קדושים הוא איסור גמור, "שלא יעוררו הענין הנזכר עד שידע שחפץ ורצון האל יתברך בכך". ספר זה נכתב כנראה בראשית המאה ה"ט", ונשאלת השאלה אם זוהי סתם אוהרה בעלמא או שמא גרמו כאן למעשה שהיה.

הנה נודע הוא ה"מעשה נורא מר' יוסף דילה ריינה" (Reyna), שדחק את הקץ וחש להביא את הגאולה על-ידי תחבולות של קבלה מעשית וביקש לאסור את סמאל ולילית ולשים קץ לשלטון הסיטרא אחרא בעולם על-ידי מאסר וקישור זה, צעד שבעקבותיו תבוא הגאולה מאליה. חוט של חן נמשך על סיפור זה שנדפס פעמים רבות מאז ראה אור הדפוס בפעם הראשונה בקושטא בשנת נחל"ת (תפ"ח) בתוך "ספור דברים המושכים את הלב מס' דברי יוסף" (דף כח-לו). ספר זה כולו ליקוטים מספר "דברי יוסף" לר' יוסף סמברי, שנתחבר במצרים לא יאוחר מ-1672. כתב-יד אוכספורד (נייבאוואר 2410, המכיל את הסיפור מדף טז-כא) כבר נגמר ב"ר חשון תל"ג (שהוא סוף 1672), אם להאמין לקולופון.¹ אחר-כך חזר ונדפס עוד פעמיים במאה הי"ח, בספר "מאורעות

מתוך "עין חד"ה - חכמה דעה היסטוריה" - מחקרים בתולדות עם ישראל והגותו מוגשים לצבי אלכסנדר אלטמן למלאות לו שבעים שנה, אלאבא-מה, תשל"ט, עמ' ק"א-ק"ח.

1 הסיפור בנוסח זה היה ידוע בהעתקה גם בשנת 1711 בפרנקפורט ע"נ מיין, על-פי עדות בכ"י של בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, סי' 994. המיסיונרים ממוסדו של Callenberg בהאלי מזכירים בשנת 1735 (כרך י"ד של הדו"חות על מאמציהם [בגרמנית], עמ' 37), שראו תרגום הסיפור ליידיש שנדפס לדבריהם באמשטרדם: "איינע שינע וונדר" ליכע מעשה פון יוסף דיל ריינה". הדפוס הזה נעלם מעיני מאיר בניהו שרשם את כל החומר הביבליוגרפי והמהדורות השונות כמעט

עולם" (איזמיר, תקט"ז) ובספר "לקוטי ש"ס" (ליורנו, תק"ן) ומשם ואילך כמה פעמים בקונטרס בפני עצמו, בעברית, יידיש ולאדינו. מקור הסיפור ומחברו לא נחקרו לפני דורנו, ורק שטיינשניידר בספרו "געשיכטסליטעראטור דער יודען" (1905), סי' 130, יחד לו הערות אחדות וקבע את ר' יוסף לצפת ולחברון במאה הט"ו. אחריו נמשך גם דוד כהנא ב"תולדות המקובלים, השבתאים והחסידיים" (תרע"ג, ח"א, עמ' 49).

מעטות היו העדויות על אודות ר' יוסף שהיו בידי חוקרים אלו: א. דברי ר' משה קורדובירו בספר "פרדס רמונים" שנתחבר בשנת ש"ח (1548) בצפת. בשער פרטי השמות פ"א התריס הרמ"ק נגד השימוש בקבלה מעשית, ואומר על סודותיה שהראשונים "בעצמם לא רצו לגלותם לפי שראו אנשי חסד נאספים ונתמעטו אנשי מעשה וחששו שמא ישתמש בהם אדם שאינו הגון כמו שראינו כמה שהיו אחריהם הרבה קרובים אלינו כמו יוסף דילה רייני"ה המחריבים בית אלהינו ומרבים את פרצותינו, ולטעם זה לא נחקור אחר שמוש השמות". סתם הרמ"ק ולא פירש לאיזה סוג של שימוש בשמות כיוון.

ב. ברורים יותר הם דברי ר' חיים ויטאל, אף הוא ממקובלי צפת, האומר ב"ספר הגלגולים" (בנוסח השלם, פרימישלא 1875, פרק ס"ו)² על רבו האר"י: "גם ראה לר' יוסף דילא ריינה מגולגל בכלב אחד שחור על שנשתמש בקבלה מעשית והקטיר לע"ז [לעבו-דה זרה] כנודע במעשה ההוא (בגרסאות אחרות: במעשהו) שהוריד לאמון מנוא". מכאן שהרח"ו לא נתכוון למעשה כפי שנדפס, שאין בו זכר לאמון מנוא. גם בסוף ספר "שערי קדושה" שלו (חלק ג' שער ו') באה אזוהרה כמו בספר הפרדס "קח ראייה מר' יוסף דילה ריינה ור' שלמה מולכו שנשתמשו בקבלה מעשית ונתאבדו מן העולם".

ארבעים שנה לאחר שהופיע מאמרי זה במהדורתו הקצרה הראשונה, עיין "ארשת", כרך א' (ירושלים 1972), עמ' 170-188, ובפרט עמ' 182. 2 בכתבי-יד השונים ודפוס "ספר הגלגולים" נכתב השם בצורות שונות, ומהן מסולפות כגון דולפינא וכיוצא בזה. אבל בכתבי-יד רבים נשמרה הצורה הנכונה. בידי נמצא כ"י שגלגולים אלו באו בכותרת: "גילגולי קצת אנשי דורינו", וכן גם בסוף הפרק אחרי הזכרת יוסף, כאילו היה קרוב לזמנו.

ג. על אישיות היסטורית רומזת גם התפילה בכתב־יד לידן, ואהרן 24, אשר שטיינשניידר הזכיר אותה ברשימת כתב־היד העבריים בליידן, עמ' 92: "תפלה קדושה מתוקנת לבעלי תשובה שנשאלה מן השמים מן החכם ר' יוסף גבאי ידיע [המכונה] דילה ריינה ז"ל. כ"י זה נכתב בין השנים 1537-1542".

מסגנון הדברים ניכר שהכותב לא ידע כלום על יציאתו של ר' יוסף לתרבות רעה כמו במעשה הנדפס, אלא קורא לו בתואר רבי וחכם ורואה בו בעל גילויים מן השמים, בשעה שהרמ"ק השמיט כל תואר כבוד בהזכרת שמו. התפילה נדפסה בעילום שם בספר "שערי ציון" (1662), סמוך לתחילת שער ג': "תפלה קדושה זו הובאה מארץ הקדושה מתוקנת לבעלי תשובה שנשאלה מן השמים על ידי החכם המקובל" - והשם הושמט בכוונה, כפי שכבר הרגיש ד. כהנא. התפילה הועתקה גם בכתב־יד אחרים, כגון אדלר 1714 (עתה בבית־המדרש לרבנים בניו־יורק), דף י, ע"ב (שבא מן הגניזה בקהיר) ושם חסר רק השם יוסף בראש התפילה, אבל שאר חלקי השם נמצאים. ובכתב־יד אחר הנרשם ברשימת האוסף של ר' יצחק מאיר אלטר מגור (הנמצאת בידי בכתב־יד ולא נדפסה מעולם), ס' 141 דף קפג ע"ב,³ מדבר המחבר בגוף ראשון: "תפלה קדושה אני הצעיר יוסף בן גבאי שאלתי מאת ה' תפלה מסוגלת [לבעלי תשובה?]",

אבל נוסף על אלו הידיעות יש לנו עוד אחרות ומתוכן אפשר לברר את העניין ביתר פירוט. הסיפור הנדפס הוא שונה לגמרי מפרטי הסיפור שהיה נפוץ במאה ה"ט. כבר רמיתו הנזכרת של הרח"ו מוכיחה שהכיר נוסח אחר של הסיפור: הריהו אומר שר' יוסף הוריד את "אמון מנוא" בקבלתו המעשית ואילו בסיפור הנדפס אין זכר לאמון מנוא. אבל באגרת סוד הגאולה לר' אברהם בן אליעזר הלוי שנתחברה בירושלים בשנת רע"ט⁴ נשאר (בכתב־יד אוכספורד 1743 דף 51) עוד נוסח אחר מסיפור המעשה⁵ ואעתיקנו כאן בלשונו:

3 איני יודע היכן נמצא כ"י זה כי רק מקצת כתב־יד אלו נקנה עליידי בית־המדרש לרבנים בניו־יורק. כ"י 141 הכליל 238 דפים ובו חומר חשוב מקבלת האר"י, ו"נכתב בכתב ספרדי יפה מאד".

4 עיין במה שכתבתי ב"קריית ספר" שנה ב', עמ' 271.

5 העירותי על זה בקיצור ב"קריית ספר" שנה ז' עמ' 162, אבל טעיתי

"ואלו זכיננו שנת ר"ן היה סוף קץ לגלותנו⁶ ולא זכיננו יען כי בימים ההם כעשרים שנה בקירוב קודם שנת ר"ן היה איש אחד משתמש בתגא דמלכא⁷ ונשאו לבו להוריד את סמאל ואת אמון מנזא משרתו למטה לארץ ולשבר כנפיו ולהחליש כחם ולעקור ממשלת אדום מן העולם כי בנפול שר שלהם יפלו גם המה⁸ וקבץ האיש ההוא עמו עשרה חכמים⁹ לפתח כדת עד [מקום ?] א' בשדה כי כך היה צריך לפי סדר הקבלה ההיא וכאשר ירד סמאל היו צריכין ללכת אצלו כל אחד מהם ולתת בראשו כובע נחושת שהיה חקוק בו שם בן מ"ב ולומר לו : שמא דמארך עלך.¹⁰ ובזה היה נקשר ונפל ולא יכול קום. וכבר האיש ההוא טבעת זהב באצבעו וחקוק בו שם הנז' עם שמות אחרים כלם קדושים והתחיל להשביע על סמאל ואמון מנזא משרתו ויהי בהשביעו והנה רוח גדולה חזק מאד וברד גדול וקול רעם. ובסוף נפלו לארץ סמאל ואמון מנזא בצורת נחשים צפעונים וכמדומה לי שראיתי כתוב בספר אשר מצאתי בו ספור הענין הזה כיצד היה סמאל בגדל גופו כמו קורה א' ואמון מנזא קטן ממנו. ואמרתי זה לפי שיש זמן רב שראיתי ספור המעשה הזה. אמנם הגיד לי איש אמונים כי הוא ראה בעצמו את אמון מנזא פעם אחרת שהכריחו לבוא האיש הנז' ¹¹ ולכתוב לו תשובת שאלה ששאל ממנו וגופו

שם כאשר כתבתי שמדברי ר' אברהם "ניכר שסיפור המעשה הנמצא בידינו נתחבר באמת כבר באותו זמן" ואיפכא מסתברא כפי שאוכיח כאן. נתחלפה לי אז בזכרוני עדות הרח"ו ב"ספר הגלגולים" המתאימה באמת לסיפורו של ר' אברהם הלוי עם המעשה הנדפס השונה ממנו מכל וכל.

6 הקץ הידוע גם מ"ספר הפליאה" ושאר ספרים בסימן "בר"ן יחד כוכבי בוקר", עיין גם *Silver, A History of Messianic Speculation in Israel* (1927), עמ' 106.

7 כלומר בשמות קדושים לפי "אבות דר' נתן" פרק י"ב (מהדורת שעכ"טער עמ' 56).

8 ב"מדרש שמות רבה", פר' ט, על הפסוק ישעיה כד, כא : "יפקוד ה' על צבא המרום במרום ועל מלכי האדמה באדמה".

9 אין כאן זכר ל"תלמידים" שבסיפור הנדפס.

10 על-פי מסכת גטין סח ע"א.

11 מכאן שר' אברהם הלוי הכיר אישית את חברו של גיבור הסיפור,

בדמות נחש, גבו ארכו כשני (!) אמות והיו לו ידים ורגלים וראשו כראש חתול ועיניו בוערות כלפידיים כי כשמתלבשין אלו באויר לרדת למטה מתדמים בצורות כאלה, והנה כאשר ראו החכמים את המראה הגדול הזה רעדה אחזתם שם וינסו על נפשם.¹² ואמנם נשאר האיש ההוא המשיביע כי מלומד היה במעשים ההם, לבו כלב אריה ולא פחד ולא רגז הלך ונתן הכובע בראשו של סמאל ואמון מנזא משרתו כאשר ידבר איש אל רעהו ויאמרו לו עתה ידעת כי גם אנחנו קשורים אין הקשר אמיץ יען כי שאר החכמים היה להם לעשות כמעשיך ולא עשו ואמנם אנחנו מרוצים להיות קשורים תחת ירך והיינו לך לעבדים אם את הדבר הזה תעשה כי תכנס בבית הזה ותערוך שולחן ותקטיר עליו קטורת כך וכך ובכח הקטורת נהיה קשורים לעולם. לכן מרוב מהירתו ופחיתו [שכח] כי ידברו אליו דברי כזבים להנצל ממנו וכי זה המעשה יהיה ע"ז ויחלל קדושת הטבעת בבואו עמו בבית טומא' ע"ז ויעש להם כן: ומיד בעלות קיטור העשן קנו כנפיים¹³ וחזרו ועלו והנה הוא חטא לקונו ואשום אשם לה'. והוא חטא רבים נשא כי ראיתי אחד מבעלי ההשבעות אשר השיב לו המלאך הדובר בו כי זה היה סבה להאריך הגלות מ' שנה".

מכאן אנו למדים כמה דברים חשובים: (א) ר' אברהם הלוי ראה "זמן רב" לפני שנת רע"ט (1519) סיפור המעשה של ר' יוסף דילה ריינה כתוב באריכות ובסדר. מכיוון שר' אברהם בא לירושלים רק סביב לשנת רע"ה (1515), יוצא שראה את הסיפור בחוץ-לארץ,

וייתכן שכוונתו לר' יוסף טאיטאצאק שפגש אותו בנדודיו באיטליה או בסאלוניקי.

12 גם מוטיב זה קיבל בסיפור הנדפס צורה אחרת לגמרי.

13 דבר זה מבואר מתוך השקפה מקבילה בספר "כף הקטורת" (על תהלים) שנתחבר אחרי הגירוש (אולי באיטליה) וקרוב מאוד ברוחו המאגית והאפוקליפטית ל"ספר המשיב" שידובר עליו למעלה. בכ"י פאריס 845, דף י"ג, ע"א נאמר: "כשיתגלה מלכא משיחא, משיח בן דוד, סמאל יהיה קשור וחתוך כנפים, הוא גם המשנה שלו", ר"ל אמון מנזא. השיטה הדמונולוגית שבראשה סמאל ואמון מנזא מקורה בחוג בעלי הגילויים מסוגם של ר' יוסף דילה ריינה ור' יוסף טאיטאצאק. עיין גם למטה, הערה 17.

בספרד, או בשנים הראשונות אחרי גירוש ספרד, ולכל המאוחר במצרים ששהה שם זמן רב לפני עלותו עם ר' יצחק שולאל לירושלים. הסיפור עצמו נכתב, אפוא, בצורתו המקורית כבר בשנים הראשונות של המאה השש-עשרה, לכל המאוחר. (ב) בסיפור זה אין כל זכר לצפת או לארץ-ישראל בכלל, וברור שרק אחרי כן קבעוהו לסביבה מסוימת זו. (ג) הסיפור אינו יודע עדיין על יציאה לתרבות רעה, מכלל ישראל, ועל המוטיבים שבסוף המעשה הנדפס הלקוחים מן הפולקלור המאגי האירופי. גם העדים הנזכרים למעלה לא ידעו על-כך ואפילו ר' חיים ויטאל הזכיר את יוסף דילה ריינה בתואר "רבי". אמנם נזהר ר' אברהם הלוי להזכיר שמו של "בעל ההשבעה", אבל אין ספק שכיוון אליו. הרי בידינו עוד עדות אחרת ויותר קדומה בעניין זה, ב"ספר המשיב" שנתחבר, לכל הנראה, על-ידי הרב המפורסם ר' יוסף טאיטאצאק (מפי ה"מגיד" שהוא במקרה זה אינו אלא הקב"ה בכבודו ובעצמו), בעשר השנים שקדמו לגירוש, בהיותו עדיין בספרד.¹⁴

ספר זה, שחלק גדול ממנו נמצא ב"בריטיש מוזיאום" (רשימת מרגליות סי' 766) ובכתבי-יד אחרים, יש בו פרקים ארוכים מאוד על שמות הטומאה והפעולות הקשורות בהם. את דברי "המגיד" (שהוא הקב"ה המדבר כאן תמיד בגוף ראשון) על דרכי העבודה וההשבעה לסמאל ומשנהו אמון מנא פרסמתי בשלמותם מכתב-יד "בריטיש מוזיאום" דף מ"ג, ע"ב-מה, ע"ב.¹⁵ לבעל הספר היה חבר בפעולות מסוג זה בשם ר' יוסף הנזכר לפעמים לשבח ולפעמים לגנאי. דווקא בהמשך דבריו על שרי הטומאה הנ"ל, שבעזרתם אפשר להשיג גם זהב וכסף, נאמר: "והרשע מר' יוסף אבד נפשו בו ועבד עבודתו והביאו בצורה שראוהו אנשים לא יאבה ה' סלוח לו ונתכעסתי עליו. ועוד כל ימי חייו לא יעשה אלא שמץ מנהו, והוא מצווה לאנשים שהוא הולך עמהם ולסוף סוף חרש יעלה בידו ואני אקח נקמתי ממנו ובי נשבעתי באשר חטא לי

14 כתבתי על ספר זה בספרי "כתבי-יד בקבלה הנמצאים בבית-הספרים הלאומי" (1930), עמ' 85-89, אך נקטתי עמדה אחרת במאמרי "המגיד" של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחדים לו, ב"ספונות", ספר יא, עמ' 67-112, הכרך המוגמר בשנת תשל"א נגנו ולא ראה אור אלא בשנת תשל"ח.

15 ב"ספונות" יא, עמ' קז-קי.

אמחנו מספרי ולא יכנס באור צדיקים¹⁶. מכאן מוכח שהמדובר במקובל נכבד שהיתה לו חבורה שהלכה עמו גם אחר המעשה שגרם לכעס ולפירוד בינו לבין הכותב מפי ה"מגיד". התיאור של הופעת שליטי הסיטרא אחרא כנחשים בכתב-יד של "ספר המשיב" קרוב מאוד לזה הנמצא במקור שממנו שאב ר' אברהם הלוי.¹⁷ הקטרת קטורת לפני סמאל ואמון מנוא והבאתו בחקיץ ובצורה שראו גם אנשים אחרים הם החטא שלא יכופר. חרי בפירוש נאמר בסדרי ענייניו (בדף מד, ע"א): "הוא אסור לכם להביאו בהקיץ כי לא תוכלו להביאו בלי קטורת", וכל השבעה שיש בצדה הקטרת קטורת, הריהי בגדר עבודה זרה לדעת בעלי הקבלה. האם אין קרוב לשער וכמעט ודאי שאותו ר' יוסף "הרשע" הנזכר כאן אינו אלא ר' יוסף דילה ריינה, ורמז שני המקורות מכון לאותו מעשה מאגיי-משיחי? אבל גם ממקורות אחרים אנו שומעים על אודות ר' יוסף דילה ריינה ואפילו על בנו ר' יצחק דילה ריינה, ובפרט באוספים של קבלה מעשית מן המאה השש-עשרה ובכתבי-יד מאוחרים יותר שהועתקו או ששאבו מהם. אזכיר כאן דברים שמצאתי בכתב-יד החשוב ביותר באוסף ששון סי' 290 שעיקרו נכתב כנראה במחצית הראשונה של המאה במזרח,¹⁸ בכתב-יד

16 לעומת זה נזכר יוסף כחברו של הכותב ללא כל גנאי, שם, עמ' צ וצב.
17 תיאורי אמון מנוא בספרי קבלה מאוחרים לקוחים מ"ספר המשיב". ר' אברהם הלוי דיבר עליו גם במקום אחר ב"אגרת סוד הגאולה", עיין "קריית ספר" ז (1930), עמ' 164. שלושה ממקובלי פולין במאה הי"ז מדברים על תואר דמותו באופן אחר: ר' נתן שפירא בספר "מגלה עמוקות" (אופן קצג); ר' אריה לייב פרילוק בפירושו ל"זוהר" (כ"י אוכספורד 1912, דף יד, ע"א); ר' בצלאל בן שלמה מלוצק בספר "פלח הרמון" (1659) המיוסד על אותו סעיף בספר "מגלה עמוקות". מקורם הוא בספר "גלי רזיא" שנתחבר בשנת 1552 או סמוך לו (כנראה בצפת); עיין בדפוס מוהילוב 1812, דף ל, ע"ג, ונראה שבעקבות ספר זה שינה גם ר' משה קורדובירו את תיאור "השר הגדול ברקיע" אמון מנוא בספר "אלימה" שלו, בחלק שלא נדפס, כפי שהעיד הרב חיד"א (אזוליי), על-פי ציטטה שמצא בדרושים כ"י של ר' נתן שפירא ירושלמי, ועיין דברי חיד"א בספר "יעיר און" (ליוורנו 1793), דף קא, עא (= ספר "מדב"ר קדמו"ת", מערכת קוף, סי' יג).

18 כארבעים שנה אחרי הופעתו הראשונה של מאמרי שבו חשבתי את כה"י הזה לשייך אל אמצע המאה הט"ו, יחד מ. בניהו מחקר מיוחד

גאסטר 177 שהועתק ממנו (ובמצבם היום הם עשירים במקום אחד ועניים במקום אחר, בשל חסרון דפים¹⁹), וכן בכתב־יד שנמצא בשנים 1930–1940 בידי מר מיכל רבינוביץ בירושלים והוא היום בספריית שוקן סי' קב 101, וכיוצא בהם.

בין השאר מצאתי שם דברים המעידים עליו כמקבל גילויים מלמעלה והקרובים בחלקם לעיסוקו בענייני הגאולה.
א. "שאלה ששאל ר' יוסף דלריינא למשיב [מן השמים] על עניין שם בן מ"ב שב[תפילת] עלינו לשבח ולמנין המצות" (כתב־יד ששון סי' תיו).

ב. "שאלה שנית לו על חשבון הקץ ופתרון מלת זרז"ר ומלת אלקו"ם וזוכר המשיב ענין ישו ומחמד י"ש" (שם, סי' תיו).

ג. "לזמן המגפה ב"מ [בר מינן] מקובל מהרב ר' יוסף דלריינא ז"ל שהיה משתמש בו" (סי' תשמג).

ד. "שאלה לר' יוסף דלריינא להשגת שאלה ולהרחיק רוח הטומ' אה ותשובתו על פי המשיב" (חסר עתה בכ"י ששון, אבל נזכר במפתח שבראש הקובץ, סי' תתשיו).

ה. "אלפביתא של ר' יוסף דלריינא" (והם ציורי חותמות, שם סי' א' תשכו).

ו. "שאלת ר' יוסף דלריינא על ענין הוראת הדרך על ידי [המלאך] סנדלפון" (שם, סי' א' תשמד). ואולי גם שני הסימנים שלאחריו הם משלו המזכירים את "המשיב" מן השמים.

ז. שאלת חלום לר' יוסף דילה רינה נמצאת בכתב־יד מיכל רבינוביץ (שוקן קב' 101), דף רנט ע"א, וכן בכתב־יד מאוחרים כגון ששון 788, ע' 159 (על־פי הקטלוג "אוהל דוד", ע' 539) באותו כתב־יד, עמ' 158–155 נמצא גם "ספר השמות מהמקובל ר' יוסף דילא ראינא והוא דבר עמוק ומקובל לפני המלאך [המשיב?]."

ח. בכתב־יד אשכנזי מהמאה הי"ז שהועתק מתוך קובץ גדול

לקובץ זה וקבע שעיקרו הוא ספר "שושן יסוד העולם" לר' יוסף בן אליהו תירשום. בניהו שיער שהחיבור נכתב בין 1510–1530 ונתן רק רמז לנימוקו ולא פירשו, עיין דבריו ב"טמירין" כרך ראשון, ירושלים 1972, עמ' קפז–רסט, ובפרט עמ' קצט. בניהו הבטיח שם בכמה מקומות חיבור מיוחד על ר' יוסף דילה ריינה, ומי יתן ונראה אותו בקרוב.
19 ראה במאמרו של בניהו, עמ' ריב–ריה.

של קבלה מעשית בכתב ספרדי ושרידיו נמצאו בזמנם בספריית הקהילה היהודית בווינה (ס' 52, VI) מצאתי בדף 23a: "זה הלוחות כתב החכם הר"ר יוסף דיליריינה ז"ל לשר אחד שבאו עליו גייסות להלחם עמו ותלה אותו בפתח העיר מבחוץ והניח הפתח פתוח כמצות ר' ז"ל ולא יכלו האויבים להכנס בעיר... וילאו למצוא הפתח".²⁰

אך לא זו בלבד, אלא גם בנו ר' יצחק דילה ריינה נזכר במקורות שונים של קבלה והנהגה, וברור שגם האב והבן מתו ביהדותם. אותו כתב-יד ששון 290 מזכיר בס' תקלה "נוסח קמיע של ר' יצחק דליריינא", ובמקום שלא השתמר סופר עליו כי ציווה להשים בקברו סיד על הארץ ויניחוהו כדי שיתעכל במהרה "ואמר שכך צוה אביו ר' יוסף דילה ריינה לעשות ולשים הדסים בין ירכיו, וכן עשה".²¹ בהגהות בשולי הגליון של "ספר הזוהר" דפוס מנטובה שי"ט הנמצא בידי (בכתיבה ספרדית מזרחית יפה מסוף המאה הט"ז) באו בספר שמות, דף רח ע"ב דברים אלו אגב השמטות רבות: "ראיתי כתוב שהרב יצחק דיליריינה נ"ע צוה לשים הדסים בין ירכיו אחרי פטירתו ושכן צוה לו אביו ז"ל". ייתכן שבעל הגליון שהיה מקובל בקי מאוד בספרות זו השמיט את שמו של ר' יוסף בכוונה מפני הריון אחריו בספרי מקובלי צפת. מדפוס "הזוהר" קושטא תצ"ו ואילך נכנסו דברי הגדה זו לגליונות שנתוספו מתוך העותק המוגה של ר' ישראל בנימין תלמיד הרח"ו אלא ששם המקובל נשתבש בדפוס (וכן בכל הדפוסים הבאים בעקבותיו: "מכאן טעם נכון שנמצא בשם ר"י דלא ריידה" וכו', ולא הכירו את זהותו. שיבושים מעין זה נמצאו גם במקורות אחרים כגון באותו קובץ של קבלה מעשית בספריית הקהילה בווינה דף ג, ע"ב: "שאלתי מר' יצחק די ליהיירי זלה"ה באיזה אצבע ישים הטבעת (שנזכרה שם בסגולה לשאלת חלום) והשיב", ובהעתקות אחרות נמצא על נכונה צורת השם: ר' יצחק דילה ריינה ז"ל. באותו כ"י, דף לו ע"א נמצא גם

20 נראה כי ממקור זה שאב הרב ד"ר מ. גרונוואלד בווינה את הסיפור הזה בירחון *Menora* שנה ה' (1927), עמ' 361.

21 כן הועתק מכ"י ששון גם בכ"י ואטיקן 456 שנכתב בשנת שי"ז (1557) באנגוריה (היום אנקרה) ע"י יהודה רגוסי (בדף 110). חלק של כ"י נעתק מכ"י ששון.

שיבוש קל אחר של השם: "זה העתקתי מכתיבת ר' יצחק זיילא ריינא נ"ע שנמצא בידי ר' שלמה אלמשרי נ"ע מקונטרס כתיבה אשכנזית: קורא אני שמשיאל המלאך שאתה מן השרפים" וכו'. מכל העדויות הנזכרות מתברר, אפוא, שאמנם כן ר' יוסף דילה ריינה ובנו ר' יצחק אישיות היסטוריות הן. אין מדרכי ספרי הקבלה המעשית לבדות שמות של אנשים מעיקרם. הם נהגו לתלות דברים שונים גם באנשים שלא היו כלל מבעלי הקבלה המעשית, אך במקרים רבים מסורת טובה היתה בידם על חכמים שבאמת ניסו כוחם בכך. גם הידיעה מכתב-יד ליידן שהבאתי למעלה ושנשמר בה שם המשפחה של ר' יוסף, מעידה על כך. מאידך גיסא, נמצאה גם משפחת דילה ריינה בין חכמי הספרדים ור' דוד קונפורטי מונה בין חכמי צפת סמוך לשנת 1630–1640 את שני האחים ר' יוסף ור' זרחיא די לה ריינא (!) ריינא.²² עדותו של ר' אברהם הלוי שקבע את המעשה שהוא מספר עליו, כעשרים שנה לפני הגירוש, נראית לא רחוקה מן האמת שכן נכתבו גילויי ר' יוסף טאיטאצאק הקורא תיגר על פעולתו, בשנות השמונים (בערך) של המאה ה"ו כאשר בעיית האנוסים והליכותיהם בספרד העסיקו את הכותב.²³ הכשלון של נסיונו המאגני-משיחי נודע בחוץ-לארץ לפני שידעו עליו בארץ-ישראל עצמה. לאן גלה בנו ר' יצחק והיכן נפטר, עדיין טעון בירור ואולי ימים יגידו.

נחזור, אפוא, אל הסיפור הנדפס שהמעתיק הראשון, ר' שלמה נאוארו הירושלמי מצא אותו "מקונטרס ישן נושן ומעושן אשר מצאו אותו בגנוזי הספרים אשר בצפת תוב"ב מכתיבת יד הר' יהודה מאיר ז"ל תלמידו של ר' יוסף דילה ריינה כי שם היה עמו בשעת המעשה".²⁴ לפי עצם הסיפור הנדפס וניתוח ענייניו, ניכר שהוא יצירה ספרותית מאוחרת: מחבר אחד שידע גם אגדות על

22 ר' דוד קונפורטי, ספר "קורא הדורות", ויניציאה תק"ו (1746), דף מט, ע"ב.

23 ראה על כך במאמרי ב"ספונות" יא, עמ' פ'. תיאורי המחבר על התעוררות האנוסים והתקרבותם אל היהודים הולמים את דברי יצחק בער, "תולדות היהודים בספרד הנוצרית", עם עובד, מהדורה שנייה (1959), עמ' 385–393, על תופעות אלו אחרי כיבוש קושטאנטניא (1452).

24 כן בדפוס הראשון, דף כח ע"ב, ובספר "ליקוטי ש"ס", דף נה, ע"א.

מכשפים נוצרים ומעשיהם, עיבד את הסיפורים הישנים ושינה את כל תוכנם באופן חפשי לגמרי. המחבר המאוחר לא ידע עוד הרבה על אמון מנוא ושם במקומו את לילית בת זוגו של סמאל, שהיתה מתאמת יותר לסיפור ספרותי-עממי. הוא הוסיף מדעתו את התלמיד ר' יהודה בר מאיר שכאילו היה באותו מעמד, את כל סוף הסיפור על צאתו של ר' יוסף לתרבות רעה ומעשיו המופקרים. וכן רק הוא שהעביר את כל המעשה לצפת. בכל שינויי המוטיבים האלה ניכרת גם השפעה ברורה של סיפורי הנוצרים על מעשי מכשפים מפורסמים ועל מה שאירע להם בסופם (סיפורי תיאופילוס או פאוסט).²⁵ דוגמא קטנה לכך הם גם דבריו (בסוף הסיפור) "כה משפטו ימים רבים עד כי אהב מכל הנשים אשת מלך יון והיה מביא אות[ה] כמעט בכל לילה ובבקר היה מצוה להחזירה" – מוטיב המזכיר מאוד את סיפורי המכשפים על אפשרות מעשים כאלה מצד אחד ואת הסיפור על השבעת מלכת הילינא על-ידי ד"ר פאוסט הידוע כפי שבא בסיפורי פאוסט.²⁶ המחבר שמע דבר כזה אולי מפי השמועה והדברים נתערבבו וניטשטשו אצלו.

לא יוכל להיות כל ספק מי הוא מחבר הספר הקטן: דברי ה"מעתיק" שלמה נאוארו הירושלמי שבסוף הסיפור מעידים בלשון

25 אמנם כדאי להזכיר כאן גם עדויות ידועות בספרות הקבלה העיונית הבאה להזהיר את התלמידים על שימושי השמות. וזה לשונו של ר' מתתיה דלקרוט בפירוש "ספר מערכת" שנתחבר באמצע המאה הט"ו, על-פי כ"י אוכספורד 1640 דף נו, ע"ב "על כן האיש החרד על דברו ית' וחס על כבודו ועל עצמו ימשוך ידו מלפעול בשמותיו הקדושים וירחק ממנו מרחק רב... ולכן תראה כי כל שרדפו אחר אלו הפעולות ועסקו בשמות בדורות הללו לא כלו ימיהם בטוב ולא מתו מיתת עצמם או לא האריכו ימים, ולולא משום לזות שפתיים ושאין לדבר על שוכני עפר כדי להניחם במנוחתם כבוד הייתי מזכיר בשם קצתם אשר היו בדורות אתנו. לכן אם יפתוך בעלי השמות לאמור לכה אתנו וגראך פלאות פעולות נוראות אל תתן אונך להם" עיין גם דברי הרדב"ז בס' "מגן דוד", אמשטרדם תע"ג, דף טו ע"ב.

26 עיין ביחוד Ludwig Kieseewetter, *Faust in der Geschichte und Tradition* כרך ראשון (1894), עמ' 237 ואילך. אין כאן בסיפור יוסף דילה ריינה רמז היסטורי לקיום מלכות קושטא היוונית אלא טשטוש של המוטיב המקשר את תורת השדים המוזנים עם בני-אדם (succubi בלע"ז) עם ההשכלה ההומאניסטית של המאה הט"ז.

די ברורה שהוא עצמו חיבר אותו,²⁷ וכן דרכם של מחברי ספרים כאלה לעשות את עצמם כמעתיקים מספר ישן נושן. והרי כאן היו למחבר באמת מקורות לעיבודו של הסיפור כיצירה עצמאית משלו. אין כל הוכחה שהמחבר ישב בצפת (כפי שחשב אברהם יערי²⁸). ומה שקבע את סיפור המעשה בצפת, יצא לו כנראה מדברי ר' חיים ויטאל ב"ספר הגלגולים": הרי כל הנזכרים האחרים בפרק ס"ו היו מאנשי צפת. על היותו מחבר הסיפור יש לנו הודאת בעל-הדין עצמו והיא נתעלמה מעיני החוקרים וגם מעיני עד שעיינתי לא במקורות משניים המדברים עליו אלא במקור הראשון, בספרו של Julius Bartolucci שנפטר ב-1687. בכרך הרביעי של חיבורו הגדול על הביאור-ביבליוגרפיה של הספרות הרבנית נמצאת, בערך Prospero Ruggeri, ביוגרפיה של מומר מלומד זה המיוסדת על עזבונו הספרותי, כולל אוטוביוגרפיה, שהיה בידי יוהאנס פס-טריציוס (חברו של ברטולוצי ברומא).²⁹ שלמה מאיר בן משה נאוארו³⁰ נולד בכ"ד בטבת שס"ו (1606)

27. וזה לשונו לפי ההעתקה בספר "ליקוטי ש"ס" דף גט ע"א: "ואני המעתיק העתקתי אותו מכתבים ישנים בלויים מאד אשר מצאתי אותם בגניזות ספרים אשר בצפת תוב"ב בכאן וכתבתי המעשה הזה לאות ולזכרון למען אשר לא יקרב איש זר להביא הגאולה הגם שאפשר שיפציר הדבר בחכמתו... וגם שמוזה יראה האדם מה מתחזק ס"ם [סמאל] וסיעתו מענותינו שבשביל דבר מועט כזה. נתבטל כח קדושת השמות ונתגבר וחזר למקומו וגם יראה כמה גדול כח השמות הקדושים ובוזה ילמד ליראה את השם הנכבד.... כה דברי המעתיק שלמה נאוארו הירושלמי".

28 א. יערי, "שלוחי ארץ ישראל" (1961), עמ' 282.
29 *Magna Bibliotheca Rabbinica*, כרך IV (1693), עמ' 526 ואילך. בספרו של Paul Drach, *De l'harmonie entre L'Eglise et la Synagogue* (פרס 1844), כרך 2, עמ' XXXIV, גיליתי את הידיעה היקרה שתולדות חייו של נאוארו הכתובות בידי עצמו, עדיין היו קיימות בזמנו בספריית המוסד להפצת האמונה ברומא (בוואטיקן), בין עזבונו של Pastritius, ואני משער שאפשר למצוא אותה שם גם היום, עם שאר החיבורים שנאוארו חיבר אחרי התנצרותו, אך לפי שעה לא הצליחו נסיונותי לגילויים.

30 אולי אביו וזה לר' משה יהודה נאוארא שאגרות אליו משנת ת"ט (1649) נמצאו בכ"י שהוצע למכירה פומבית ברשימת ספרים וכתבי-יד מאוסף ון-בימא (שנתחברה עלי-ידי שמואל [זיגמונד] זיליגמן),

קאזאלי (בפיימונטי). אשתו הראשונה ילדה לו עשרה ילדים ורק **בתו** חוה נשארה בחיים. אחרי המצור על קאזאלי ושווד העיר בידי **הספרדים** (1630) עלה עם אשתו השנייה *Donnina* ובתו לארץ-**ישראל** דרך ויניציאה. בויניציאה נשאר שמונה חודשים, למד תורה וקבלה וקיבל סמיכה לרבנות מחכמי הישיבה. בארץ התיישב בירושלים ובתו התחתנה שם. לדבריו, נשלח פעמים אחדות בשליחות **ירושלים** לגולה, ועל אחת מהן יש לנו עדות מפי ר' יעקב ששפורטש **חמספר** שר' אלישע, אביו של נתן העזתי, היה בשליחות למרוקו ו**אלג'יר** עם "הברו שלמה נאבארו שהיה חכם ומקובל וחסיד". **אבל** ר' אלישע הפסיד כל כספי השליחות, "ביען שחברו... בבואו **לעיר** ריג'ו (*Reggio*) באיטליה, שם חשק גויה אחת ונשאה והמיר דתו".³¹ גרסתו של נאוארו עצמו שונה לגמרי, כמובן. הוא מספר באריכות על חזיונות ונפתולים שהיו לו – חלק מסיפורו בסוגיא זו נדפס אצל ברטולוצ'י – עד שהמיר ונטבל בריג'ו ב-25 ביוני 1664. אשתו היהודיה לא נתרצתה בראשונה ללכת בעקבותיו עד שהתנצרה גם היא ב-6 באוגוסט 1664, ועוד אחרי הטבילה נולד לו בן – זקונים ממנה. האם שיקר נאוארו בסיפורו או האם השמועות שהגיעו אל ששפורטש לא היו אלא לזות-שפתיים להבאיש את ריחו של המומר? אין לעת עתה חומר מספיק ונאמן כדי להכריע בדבר. אבל דבר אחד ברור: באוטוביוגרפיה סיפר נאוארו-רוג'ירי בפירוש כי הוא חיבר את סיפור התולדות של ר' יוסף דילה ריינה, כשם שחיבר גם ספר על תולדות ר' יוסף קארו וה"מגיד" שלו.³²

אמסטרדם 1904, עמ' 209, סי' 3579, כ"י זה הכיל גם אגרות אל חכם בשם ר' יוסף ראגינה משנת 1654, וקריאת השם לא היתה ודאית בעיני הרושם. ושמא מותר לשער שהשם הוא ראגינה, והכוונה לר' יוסף דילה ראגינה או ריינה בצפת שנזכר למעלה מספר "קורא הדור-רות" כבן-זמנו? וכוח הדמיון מפליג: אולי היו אלו אגרות משלמה נאוארו אל אביו באיטליה ואל חכם בצפת מצאצאי אותו מקובל שעליו עמד שלמה נאוארו לחבר סיפורו בירושלים? לצערי, לא ידעתי לאן נתגלגל כתב-יד זה.

31 ספר "ציצת נובל צבי", מהדורת י. תשבי, 1954, עמ' 136.
32 אצל ברטולוצ'י, עמ' 527. המומר לא עזב את הלך-רוחו האפוקליפטי. לפי עדותו חיבר פירוש ל"נבואת הילד" על כל חמשת פרקיו ופירוש בשם המופלא "שובע שמחות" למגילת איכה, שבו ניבא (או חישב?) את ביאת המשיח (בואו השני?) לשנת תל"ו (1676). ריח שבתאי

את סיפור ר"י דילה ריינה חיבר בלי ספק בירושלים לפני המרתו, באופן שהסיפור הגיע למצרים לידי ר' יוסף סמברי. ברטולוצ'י לא ידע כלל שהסיפור העברי של נאוארו קיים ונכלל בינתיים בכרוניקה של סמבארי, ונפוץ בין יחידי סגולה וזכה לגלגול ספרותי-עממי חדש בעקבות כשלונו של שבתי צבי. נוסח חדש זה שהעביר את מקומו של ר' יוסף מצפת לחברון, נכתב אף הוא עברית ונשתמר לנו בתרגום ליידיש שנאמן הקהילה האשכנזית באמסטרדם, ר' ליב בן עוזר, כלל אותו בשנת 1718 בזכרונותיו על התנועה השבת-אית "באשרייבונג פון שבתי צבי", על-פי המקור שנמסר לו על-ידי ר' שלמה אייליון, רבם של הספרדים בעירו (ושבתאי נסתר מימי נעוריו), והלא גלגול אחרון זה של "המעשה הנורא" זכה להתפרסם ולהיחקר במסה מלאת עניין על-ידי נשיאנו המנוח זלמן שזר.³³

חזק נודף מן השם "שובע שמחות", שכן לימד נתן העזתי שקינות איכה עתידות להתפרש כשירי שמחה על ביאת המשיח (והלא כך פירש ר' בנימין הכהן ברגין, ראש השבתאים באיטליה, את מגילת איכה בספר "אלון בכות", ויניציאה תע"ד (1712), "לפרש אלו הקינות בלשון נחמה על הגאולה ועל התמורה").
³³ "מעשה ר' יוסף דילה ריינה במסורת השבתאית", בספרו "אורי דורות" (1971), עמ' 75-95.